

P. KOCSIS RÉKA

Az ómagyar kódexek marginálisai
mint sajátos dialógusok

Bevezetés

Doktori disszertációm témája és célja az ómagyar kódexek (44 fennmaradt kódex a XV–XVI. századból) összes marginálisának összegyűjtése és rendszeres feldolgozása, elsősorban a könyv-, olvasás- és a nyelvtörténet felől. Tanulmányom ennek a munkának egy csekély részletét mutatja be: a történeti szociopragmatika *diszkurzivitás* fogalmának segítségével azt vizsgáljuk, hogy milyen kommunikációs helyzeteknek és elrendezéseknek lehetünk tanúi az elsősorban kódexek lapjain szereplő marginális bejegyzések esetében.

Kutatási kérdések és elméleti háttér

A marginálisok kutatása, elismerése, a tudományterület megszületése az 1960 évekre tekint vissza. Ettől kezdve váltak legitim kutatási tárgyá a könyvek használóinak kisebb-nagyobb, hosszabb-rövidebb, kidolgozottabb vagy kezdetlegesebb bejegyzései. Mindez szorosan összefügg a könyvekbe jegyzés gyakorlatának évszázadokon át más-más hangsúlyt kapó megítélésével.¹ A magyar vonatkozású kutatások is megindultak ebben az időben², azonban a tudományterület itthoni elterjedése, népszerűsége máig nem következett el. Sporadikusan találkozunk egy-egy marginálisokat bemutató vagy elemző írással³, amelyek általában a könyv- és mentalitástörténet felől közelítve egyes könyvek vagy bejegyzők szövegeit vizsgálják. Mindeközben a magyarországi könyvtárakban is bőven találhatunk olyan köteteket, amelyeknek a margóin az olvasók az évszázadok során számos bejegyzést hagytak.

---

¹ Bővebben és a külföldi szakirodalom ismertetését l. P. KOCSIS Réka (2018), Elméleti és gyakorlati szempontok a marginálisok vizsgálatához. In FAZEKAS Boglárka, KAPOSÍ DIÁNA – P. KOCSIS Réka (szerk.), *Csomópontok – Újabb kérdések a Félúton műhelyéből. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 12. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete*, Budapest, Kalota Művészeti Alapítvány. 24–38.

² KLANICZAY Tibor (1962), Vita a könyv margóján. *Magyar Könyvszemle* 78. 52–55.

³ Lásd a továbbiakban a hivatkozott magyar vonatkozású szakirodalmi tételeket.

Marginálisokkal fogalkozva minduntalan felbukkanó körülmény, hogy az anyag összegyűjtése után a kutató kezében nincs, nem lehet kész és egységes, minden helyzetben jól használható módszertan, hiszen maga a gyűjtött anyag és a bejegyzések megszületése mögött húzódó motivációk is rendkívül színesek és sokrétűek.⁴ Amit valójában tehetünk, hogy az adott helyzetben legjobban használható kutatási kérdésekhez leginkább passzoló vizsgálati módszereket és szempontokat keressük, ahogy Tóth Zsombor is fogalmazza a kora újkori kéziratossággal kapcsolatban: „a vizsgálat könyvenként és kéziratokként eltérő módszert követelhet meg, így nem tehetünk mást, mint amit az antropológus is tesz a terepen, vagyis az individuális elem legjobb értelmezéséhez szükséges partikuláris módszertani lehetőségeket igyekszünk megtalálni”.⁵

Egy ilyen sokszor termékeny és jól használható kutatási szempontrendszernek tűnik a történeti szociopragmatika is. A tudományterület a történeti nyelvészet és a pragmatika metszéspontjában jött létre⁶, és „a nyelvhasználat és a nyelv összefüggéseit vizsgálja a történetiségben, különös tekintettel a két vagy több résztvevős interakciókra és azok kontextusára”⁷. Önálló területként lassan húsz éve, az Andreas H. Jucker által szerkesztett *Historical Pragmatics* című kötettel (1995) jelent meg a nyelvészetben⁸, és „magában foglalja a pragmatikai szemléletmódot és módszereket alkalmazó történeti nyelvészetet éppúgy, mint a történetiségbe, mint új dimenzióba belemerülő pragmatikát”⁹. Több részterülete van a történeti pragmatikának (pl. történeti diskurzuselemzés), ezek közül a történeti szociopragmatika „olyan interakciókkal foglalkozik, amelyek a társadalmi kontextus bizonyos meg-

⁴ Emiatt is lehet jellemző az, hogy a marginálisokkal elméletibb megközelítéssel foglalkozó kutatók a legtöbbször csoportosítani igyekeznek azokat, így számos hosszabb-rövidebb, különböző szempontok alapján készült csoportosítás jött létre az idők során. Ezekről összefoglalóan l. P. Kocsis Réka (2017), Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlékkódexekben. *Magyar Nyelv* 113. 42–58.

⁵ TÓTH Zsombor (2015), Kézírtos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások. *Irodalomtörténeti Közlemények* 119. 625–650, 649–650.

⁶ Andreas H. JUCKER (2006), Historical pragmatics. In Keith BROWN (ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 2nd edition. Oxford, Elsevier. 329–332, 329; idézi SÁROSI Zsófia (2015), Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111. 129–146, 133.

⁷ SÁROSI Zsófia (2003), Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99. 434–448, 441.

⁸ Bővebben lásd SÁROSI 2015:133.

⁹ SÁROSI 2003:442.

jelenési formái és egy adott történeti nyelvhasználat között zajlanak, és amelyek pragmatikai jelentéshez vezetnek”¹⁰. A magyar nyelvtörténeti kutatásokban a 2000-res években volt megfigyelhető az odafordulás a pragmatikai szemléletmód- és eszköztár felé¹¹, amely az elmúlt évtizedben még jobban megerősödött.

Közelebről szemügyre véve a marginálisokat a történeti sociopragmatika szemüvegén keresztül, az ígéretes szempontok mellett – amelyek közül a legfőbb a dialógus, diszkurzivitás – már több akadályba is ütközünk. A történeti sociopragmatika nagy hangsúlyt fektet a kontextusra, amelyben az adott megnyilatkozás létrejön. A marginálisok esetében ez leginkább akkor tárható fel, ha egy személy könyvtárát, az ő bejegyzéseit egységben szemléljük, tudjuk, hogy ki és mikor írta az adott marginális, és a bejegyző szociokulturális háttérét is vissza tudjuk nyomozni. Amikor azonban eleve heterogénebb anyaggal dolgozunk – pl. egy könyv vagy könyvcsoport marginálisait próbáljuk elemezni –, sokkal szembetűnőbb az anyag töredékessége és az ebből fakadó kihívások. A töredékesség többféleképpen jelentkezik, amelyekre most csak címszavak szintjén utalok: maguknak a szövegeknek a fennmaradása tekintetében; a főszöveggel való szimbiózis viszonyban; kiolvashatatlan bejegyzések formájában; mennyiségben. Eleve töredékes anyag mellé odatenni a megfelelő kontextust a legtöbbször reménytelen. Mégis találunk olyan hívószavakat, kutatási vonalakat a történeti sociopragmatikai megközelítésben és eszköztárban, amely egységes vizsgálati keretet ugyan nem adnak a marginálisok esetében, használatukkal azonban egy lépéssel közelebb kerülhetünk az anyaghoz, és az elemzés során nem feltétlenül kell megállnunk a rácsodálkozás és kategorizálás szintjén. A továbbiakban ezek közül a *diszkurzivitás* fogalmát hívjuk segítségül. A példaanyagot a magyar vonatkozású szakirodalomból és az ómagyar kódexek marginálisaisaival kapcsolatos saját kutatásomból hozom.

Diszkurzivitás: a marginálisok mint sajátos dialógusok

Egy-egy marginális létrejöttének, lejegyzésének háttérében a legtöbb esetben a célzott közlési szándék áll. A bejegyzők valakivel kommunikálni szeretnének, amelyre különböző okok miatt a lapszél vagy a könyv más üres részei az alkalmas felületek. Legszenbetűnőbb ez a szöveg által kiváltott „spontán” reakciók esetében, illetve amikor a marginálisnak többé-kevésbé

---

¹⁰ Jonathan CULPEPER (2010), Historical sociopragmatics. In Andreas H JUCKER – Irma TAAVISTAINEN (eds.), *Historical Pragmatics. Handbooks of Pragmatics*. 8. Berlin, Mouton de Gruyter. 69–96, 76; idézi és fordította SÁROSI 2015:136.

¹¹ Ennek összefoglalását, értékelését és szakirodalmát lásd SÁROSI 2015:131.

konkrét megszólítottja van. Ennek sok esetben egyértelmű jele a felszólító mód használata. Példák: *Az mű vronk Jesus Christusnak születésenek utána mikorō irnanak 1659 Eztendőben Ez könyuet epitgettém mégh az vrnak néueben mért szép dolgokat oluastam béne. Ennek vtanais az ki lattja rongios uolttat epitse Istenert. Stephanus Gaspar mp,*¹² *Lassad meg ezt,*¹³ *Senki el ne vegie az ki el veszi meg agia*¹⁴.

Ugyanakkor nemcsak az egyértelműen üzenetet közvetítő marginálisok értelmezhető kommunikációs szempontból, hanem minden szöveges marginális. „Lényegében minden nyelvhasználat dialógus, hiszen a beszélők vagy írók azért használják a nyelvet, hogy egy valóságos, lehetséges vagy elképzelt címzettel kommunikáljanak”¹⁵. A marginálisok esetében a dialógusjelleg, a közlési vágy egyértelműen fontos és feltűnő szempont. A lapszéli bejegyzés lehetősége egy kommunikációelméleti szempontból sajátos diszkurzív teret hoz létre, ahol a feladó(k) és címzett(ek) viszonya sokrétűen alakul, amelyet az idő- és térbeli távolság még tovább árnyalhat. A továbbiakban ezeket az egymásra rétegződéseket mutatom be, példaként a kódexek marginálisait és ezúttal más magyar kutatások anyagát is hozva.

A címzett maga a feladó – a saját magunknak lejegyzett marginálisok

Ez a típusú jegyzetelés talán társadalmi szinten a legelfogadottabb, hiszen a bejegyző rendszerint a saját könyvében készít jegyzeteket, elsősorban magának. Ennek legalapvetőbb gyakorlata a nem is feltétlen szöveges nyomok hátrahagyása: aláhúzások, különféle jelek és vonalak a margón. Komplexebb jelöléseként *Nota Bene* ’jól jegyezd meg’ vagy *NB* megjegyzések is feltűnnek a sorok mellett és hasonló gyakorlat a könyvek elejében vagy végében vezetett mutatók készítése. Ezek mind azt a célt szolgálják, hogy a könyv használója a későbbiekben a számára fontos helyekre visszataláljon. Ez a típus egyébként úgy tűnik, hogy a korai szövegelőállítási hagyomá-

¹² Debreceeni kódex (DebrK.): Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, R 524, 606. Kiadása: *Debreceeni kódex 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Közzéteszi: ABAFFY Csilla – REMÉNYI Andrea – m MADAS Edit (1997), Budapest, Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 21.)

¹³ Lobkowitz-kódex (LobkK.): Lobkowitz hercegi család könyvtár és archívum, Nelahozeves, Csehország, VI. Fg 30, 321. Kiadása: *Lobkowitz-kódex 1514. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi: REMÉNYI Andrea, Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság 1999. (Régi Magyar Kódexek, 22.)

¹⁴ Guary-kódex (GuaryK.): Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Budapest, K 34, hátsó kötés. Kiadása: SZABÓ Dénes (1944), *Guary-kódex*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. (Codices Hungarici, 3.)

¹⁵ SÁROSI 2003:442.

nyokból ered és a humanizmus idejében teljesebben ki. A korai századokban maguk a scriptorok (akár erre specializálódtak) készítettek egyfajta értelmezést könnyítő, segítő apparátust, az úgynevezett *ordinatio*-t a margókra. (Ennek az ómagyar kódexekben egy halvány lenyomatát találjuk a Kazinczy- és a Tihanyi kódex közös scriptora esetében.) Ez a XIV. századra annyira elfogadott lett, hogy a vernakuláris szövegek mellett is megjelent, sőt ha hiányzott a lapszélekről, a tulajdonosok maguk készítették el.¹⁶ A humanista időkben a könyvekbe való tudós jegyzetelés teljesen természetes és általános jelenségnek számított, sőt a jegyzetelés technikáját oktatták is. Erasmus például azt javasolta diákjainak, hogy azokat a helyeket, ahol valamilyen érdekes szó feltűnik, archaikus vagy újszerű a stílus, briliáns a szerző érvelése vagy jó gondolatot idéz mástól, bölcs mondás, történeti példa vagy aforizma található, jelöljék meg valamilyen olyan jellel, ami világossá teszi számukra, hogy az milyen típusú hely¹⁷. Ennek a fajta jegyzetelésnek az a célja, hogy a diákok saját írásaik vagy beszédek közben fel tudják használni az olvasott anyagot. Azt is javasolta, hogy néhány rövid de velős aforizmát, közmondást, maximát írjanak a könyvek elejébe vagy végére.¹⁸ John Brinsley XVI–XVII. századi iskolamester részletes utasításokat adott a diákjainak, hogy hogyan kerüljék el a könyvek „rongálását” (marring). Azt javasolta, hogy szép apró betűkkel írjanak, és inkább ceruzával, ami nem sérti a könyvet, és később el is lehet távolítani. Azoknak, akik még nem tudnak kis és rendezett betűkkel írni, egyfajta titkos jelrendszer használatát javasolja.¹⁹

Ennek a típusú jegyzetelésnek az ómagyar kódexek esetében példája a Székelyudvarhelyi kódexbe bejegyző egyik kéz, aki a marginálisok alapján a későbbre megjegyzendő, felhasználandó szakaszokat jelölte és jegyzetelte meg. A bejegyző a kódex egyik halálról szóló egységénél több helyütt aláhúzza a kiemelendő részeket (pl. példák kezdete, idézetek), a margón pedig *NB* (Nota bene) megjegyzéseket tesz, jelöli a szerzőségeket, idézetek forrását, műfajokat és latinul fűz megjegyzéseket a szöveghez. Tevékenysége a humanista hagyományhoz nagyon hasonló, az íráskép és a jegyzetelési mód

¹⁶ Kathryn KERBY-FULTON (2001), Introduction: The Medieval Professional Reader and Reception History, 1292–1641. In Kathryn KERBY-FULTON – Maidie HILMO (eds.), *The Medieval Professional Reader at Work: Evidence from Manuscripts of Chaucer, Langland, Kempe and Gower*. Victoria, B.C., Canada, English Literary Studies, University of Victoria. 7–13, 8.

¹⁷ Heather J. JACKSON (2001), *Marginalia. Readers Writing in Books*. New Haven – London, Yale University Press. 48.

¹⁸ JACKSON 2001:48.

¹⁹ Idézi William H. SHERMAN (2008), *Used Books. Marking Readers in Renaissance England*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia. 162.

alapján egy műveltebb, gyakorlott író-olvasó személyt feltételezhetünk, aki talán egy jezsuita tanár lehetett.²⁰

Néhány példa:

Locus	Marginális	Főszöveg
SzékK. 127v	<i>Sap 45</i>	vg mondattatic bölc konuenec neguenod resceben o halal mel igon keserv atte emlekezetod
SzékK. 131r	<i>Historia pulcha</i>	es errol peldanc vagon a stent atyac eletyben
SzékK. 135r	<i>Explicatio.</i>	azert az első barát ez világ kinec te ember zolgalz
SzékK. 140r	<i>Amos 8 cap.</i>	arra möga az amos profeta konuenec nolladic resceben terittem egem attv <u>vnneptoket sýrasra es attv enectoket zepegesre es akoron a bývnosoknec menden gonorvsegoch meg fogatkozna</u>

További – nem a kódexek lapjairól származó – példája a típusnak a jegyzetelő Vitéz János, akinek jegyzetelői tevékenységéről a legtöbbet Zsupán Edina kutatásaiból tudunk. A főpap saját kezű margójegyzetei „azért különösen fontosak, mert minden csekélységük ellenére elárulnak valamit bejegyzőjük gondolkodásmódjáról, a világról és a dolgokról alkotott felfogásáról”²¹. Vitéz margináliái sokrétűek: „legnagyobb részt a filológus jegyzetei, azaz szövegjavítások, emendációk, valamint a diplomata és a politikus jegyzetei, aki anyagot gyűjt, hasonlatokat, képeket, találó kifejezéseket keres a klasszikus szerzők szövegeiben, amelyeket fel tud használni saját leveleihez és beszédeihez. De vannak közöttük tanulmányi jegyzetek és egyszerű olvasói kiemelések is”²².

Vitéz könyvtárából fennmaradt egy valószínűleg Ferrarában, 1464 előtt készült kódex, mely ifjabb Plinius leveleit és a Traianus-panegyricust tartalmazza. E kötet marginálisainak átfogó vizsgálata kapcsán jól érzékeltethető, hogy milyen összefüggéseket lehet feltárni, ha ismert a bejegyző személye. A bejelölt részek és a megjegyzetelt szakaszok, szótározásra kijelölt szavak együtteséből az rajzolódik ki, hogy a főpapot a következő tematikák érdekelték a laurentiumi villa leírásából: könyvtár, fürdő, fedett folyosó, fűtött helyiség, nyugodt tanulmányok az első levélben és fedett folyosó és fürdő, valamint lugasszerű kert a másodikban²³, melyen keresztül a huma-

²⁰ N. ABAFFY Csilla (1993), Bevezetés. In Uő (szerk.), *Székeludvarhelyi kódex. 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi Magyar Kódexek, 15.) 7–26, 10–11.

²¹ ZSUPÁN Edina (2018), Plinius laurentiumi villájának leírása Vitéz János kódexében (Bécs, ÖNB, Cod. 141). *Új Forrás* 7. 21–31, 21.

²² ZSUPÁN Edina (2009), Vitéz János Leveleskönyve. ÖNB 431. In GÁBOR Csilla – LUFFY Katalin – SIPOS Gábor (szerk.), *Erdély reneszánsza 1-2. A 2008. október 8-11. között tartott konferencia előadásai*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 16–24, 17.

²³ ZSUPÁN 2018:27–28.

nista életfelfogás egy nagyon fontos szelete köszön vissza: „ennek az életformának a leglényege, szinte szakrális fókuszpontja az elmélyült tanulás, egyik fontos – valós és szimbolikus – helyszíne pedig a studiolo. De akár az egész rezidencia is kifejezhetette lakójának ezt a minőségét. Az antik villa mint elmélyülésre alkalmas hely ilyen alapon is részét képezte a humanista építészeti felfogásnak”²⁴.

Másoknak szóló marginálisok

A marginálisok jellemzőbben valaki másnak szólnak. Lehet ez egy konkrét személy vagy lehet a potenciális későbbi olvasó. A szövegtípus jellegéből, a könyvnek mint nyilvánosan hozzáférhető tárgynak a mivoltából adódóan minden marginális esetében egyértelmű, hogy a későbbiekben valaki olvasni fogja, tehát teljesen magán jellegű marginális nem létezik (ahogyan napló sem). Mégis másfajta irányultságúak azok a marginálisok, amelyek esetében egyértelmű a valakihez való fordulás, így szólhatnak a későbbi olvasónak, a szerzőnek, egy korábbi jegyzetelőnek, vagy Istennek és szenteknek.

A valódi dialógus: későbbi olvasókhöz szóló marginálisok

Már a pusztán önmaguk számára bejegyző tulajonosok esetében is felmerül, hogy létezhet-e olyan, hogy csak maga a lejegyző a címzettje a szövegnek, hiszen amint valaki más veszi kézbe a könyvet, számára is információközlő értékkel fognak bírni a marginálisok. Van azonban egy feltűnő választóvonal, bizonyos típusú marginálisok ugyanis szándékosan a feltételezett, vagy valamennyire ismert későbbi olvasóknak, sőt akár az utókornak szólnak. A XVIII. században kialakult egy olyan jegyzetelési mód, amely már másoknak is szól: a jegyzetelő tisztában van vele, hogy későbbi olvasók is olvashatják őket, és rögzítik a gondolataikat, reflexióikat, tetszésüket vagy nemtetszésüket, esetleg helyesbítik a könyvben írtakat, amely igen gyakori jelenség történeti vagy életrajzi munkák esetén. A XVIII. századi nyomtatási forradalom részben új, klasszikusan kevésbé művelt, polgári olvasóközönst teremtett. Az általuk hátrahagyott marginálisok tipikusan kritikusak, értékelőek, személyesek, és a megosztás igényével íródtak, amelyet a könyvkereskedelem és az általános társadalmi szokások tettek lehetővé.²⁵

Ennek a kategóriának a kódexek anyagában is találhatóak példái. Egy későbbi kéz által bemásolt ima végén vonallal elválasztva áll egy ilyen szempontból scriptori-használói bejegyzés: *imagi eretem edes leaniom / ivstina hogi isten bochasa meg / bvnemet mongi minden nap / chak egi ave mariat*

---

²⁴ ZSUPÁN 2018:29.

²⁵ JACKON 2001:53–54.

*eretem*²⁶. A Kriza-kódex elején egy hosszas ajánlást olvashatunk, felszólítással: *Anno 1552 / Pro bënë esse / Praeambulum / Nékem kedvös olvaso / barátom / kérlék hogy né / neheszteld jól mégh vigiázni / minemű okok legienek / ebben az kis maradék / könyveczkeben megh Irván / és azokat né is olvasd / negligenter hanem piae. / N[é]is itild azokat fictioknak / mért ha az Sz-Irast jól mégh / olvasandod Tehát bő ez / igenis bő s télē ézekkel / azokkal és még cselek/kedvén bizonyos légy rolla hogy mégh ném czalatkozol [..]*²⁷. Ugyancsak ajánlás típusú az Apor-kódex végében szereplő megjegyzés egy XIX. századi olvasótól: *Jedzés | A Regiséget tekintő | Okoskodások igen | Szépek és méltó a meg | Tekintésre, De | Elemben Bajos | az olvasása | mend örökke Ammen*²⁸, és a Debreceni kódex végén egy korábbi kéztől: *Walamelj kereztyē / aytatos lelek ez / szent es wdueösseges / keönyuet gyakorlatos/saggal oluassa es / ebben Irt wdűeözsegre / űalo zep példakatt megh / tartand'a ketsegnelkwł / mind Itt ez Vilagō s mind / az öreök Vilagō io lezen / dolga*²⁹. Egy klarissza apátnőtől két konkrét címzett(ek)nek szóló bejegyzés is ránk maradt: *Anno 1689 Die 27 DeCembris / Adom Szent Prohessioia / Napian Ezta könyuet Soror / Catharina Franciska Vlassich/nak Emlekezettől hofi Sor/galmatossan tanullia Ohuasny / Sor Maria Victoria Balassa / Ordinis S Clarae*³⁰; *Ez akönyu Mienk Sr Maria / Victoriaj. Szenki el ne ue / gie. Mert Penteki Imad / csagimot el kel hadnom és / bizsonial annak alelkin uam / aki el uezsi es meg nem agia / aki Elő uezsi helire tegie / hofi bönt Ne ualiak miata*³¹.

²⁶ Thewrewk-kódex (ThewrK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 46, 63v. MTAKK, Budapest. Kiadása: *Thewrewk-kódex 1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közreadja: BALÁZS Judit – UHL Gabriella, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1995. (Régi Magyar Kódexek, 18.)

²⁷ Kriza-kódex (KrizK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 47, előzék. Kiadása: *Kriza-kódex, 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közléteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. ABAFFY Csilla, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988. (Régi Magyar Kódexek, 5.)

²⁸ Apor-kódex (AporK.): Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, A. 1330. 228. Kiadása: *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, közléteszi: HAADER Lea – KÓCSIS Réka – KOROMPAY Klára – SZENTGYÖRGYI Rudolf, Budapest, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, OSZK, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014. (Régi magyar kódexek, 33.)

²⁹ DebrK. 631.

³⁰ Lányi-kódex (LányiK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 43, előzék.

³¹ Czech-kódex (CzechK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 42, 21v. Kiadása: *Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Jegyzetekkel közléteszi és a jegyzeteket írta: N. ABAFFY Csilla, a bevezetést írta: N. ABAFFY Csilla és CSAPODI Csaba, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990. (Régi Magyar Kódexek, 4.)

Ugyancsak a jövőnek is szóló üzenetek azok az esetek, amikor jogi ügyleteket rögzítenek a könyvekben. A kódexek közül a Debreceni kódex tartalmaz meglepően sokat, ezek közül néhány példa: *Anno Domini 1659 die 28 Martij volt nalō Fecz Balint úr, az Gülesbűl jőt hozzā kontora kért hogy szerezzek ha lehet [...]*³², *Johannes Kemen Quitavit in festo Marie Magdalenae die 22 Julj 1635*³³. Illetve közismert gyakorlat a régi családi bibliák elejében vagy végében születési és halálozási feljegyzések vezetése. A kódexek anyagából ehhez hasonló szöveg: *Anno Domini 1661 Eztendöben Alih Bassa puztita Erdelt tüzzel vassal. Enis akkot temetem el Havasba 'a szovata vize mellett az en edes felesegemet Bala margitot kis aszonj napan ki helben [...]*³⁴.

„A holtak, akikre rákiáltunk” – a szerzőhöz szóló marginálisok

A fejezetcím idézete John Hollander költőtől származik (The Widener Burying-Ground c. verse), és arra az esetre is vonatkozik, amikor a szerzőnek szól a bejegyzés: „the dead whom we are shouting at”.³⁵ A másoknak szóló marginálisok egy furcsa altípusa ez, amikor a bejegyző a szerzőhöz beszélve saját maga számára megteremt a diszkurzivitás illúzióját. A szerző ugyanis ilyen formában nem tud válaszolni, még akkor sem, ha esetleg él, így mindig a(z) aktuálisan legfrissebben) jegyzetelőé az utolsó szó.³⁶

Ennek a típusnak plasztikus példái származnak a hitviták korából, amikor úgy látszik, szokás volt a szerzőkkel vitatkozni. Igazából maga a hitvita-irodalom is ezzel a szándékkal íródott, így nem meglepő, hogy nem csak a hivatalos nyomtatott válaszok születtek meg, hanem egyszerűbb, de ugyanakkor mégis tájékozott olvasók is rögzítették a saját ellenérveiket a margókon. A magyar szakirodalomból ennek néhány példáját ismerjük. Egy korai írásban Klaniczay Tibor egy olyan ismeretlen evangélikus, teológiában jártas jegyzetelő marginálisait ismerteti, aki Telegdi Miklós Felelet-ének egy példányában rögzíti – zömmel ellenkező – megjegyzéseit. A helyesírás és az írástechnika alapján a bejegyzések valószínűleg a XVI. századból származnak.³⁷ Ezek néha csak rövidebbek, pl. *ladde hogy benne maracz*

³² DebrK. 343.

³³ DebrK. 366.

³⁴ DebrK. 632.

³⁵ Idézi JACKSON 2001:82–83.

³⁶ Hollander szerint ráadásul minden értelmezésünk pusztán a szerzők szájába adott konstukció, így nincsen, nem is lehet diszkurzivitás, csupán annak illúziója, valójában magunkkal beszélgetünk: „Our marginalia all insist / – Beating the page as with a fist / Against a silent headstone – that / The dead whom we are shouting at, / Though silent to us now, have spoken / Through us, their stony stillness broken / By our outcry (we are the dead / Resounding voices in our head)...”.

³⁷ KLANICZAY 1962.

– amikor Telegdi érvelése szerinte nem kielégítő (121. lap³⁸), máskor hosszabban felel, egy-egy hatásos mondattal vezetve be az érvelését: *Nem ugy, hanem így...* (42. lap), *ladd e hol czavargas...* (43. lap), *Nem hiszem te se hid* (45. lap, vö. uo). További példák: *Hejaban czavargas mert mindenüt megh akarcz köves engemet rosszul erted ez két sot, mert nem csak az az követis az ki utanna megyen, mint Judasis követe fegyverekkel es botokal midön el arula...* (58. lap), *Megh adod az Christusnak tistesigit, csak hogy ki rekedted annak erdemit Ugy adod mint Ananias az Peternek az pinzt alnok roka...* (63. lap, vö. uo), *Christus mondasa ez, hogy be akarsz az örök eletre mennyi tarch meg parancholatokat...* (146. lap, vö. i. m. 54).

Ugyancsak egy protestáns olvasó vitázott Pázmánnyal a Kalauz egyik példányának (Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, RMK 486.) margóin. Hosszabb-rövidebb bejegyzéseiből néhány példa: *Rágod a szart* (2. lap³⁹), *Talám nem olvastad a Római breviáriumot, hiszen ott vannak azok, de olvastad szemtelen, de nem akarod érteni hittól szakadt eretnek* (1v), Pázmány mondatára, amely szerint „a régi Római Ecclesiában nincsen semmi sötétség”, ezt írja válaszként: *Igazat mondál abban, mert mihelt az misére mentek, mingyárt gyertyát gyútotok, mintha nappal az nélkül nem látnátok* (554), amikor pedig az érsek Augustinusra hivatkozik, a lapszélen a helytelenítő megjegyzés: *bár Szent Pállal bizonyítanál* (555⁴⁰). Bitskey néhány befogadástörténeti megállapítást is tesz. „A glosszák az irodalmi recepciótörténet fontos adalékai lehetnek, a múltbeli olvasók reflexióit rögzítik, a szóban forgó vitákba történő bekapcsolódásnak egy sajátos módját jelentik”⁴¹, illetve „a hitviták korában meglehetősen csekély hatása volt az argumentációnak; az ellentétes felekezetű olvasók valószínűleg más esetekben is inkább csak a replika szintjén maradtak meg, amikor ellenlábasaik szövegeit olvasták. A szövegek ritkán működtek érdemi dialógusként, ehelyett a saját felekezeti identitásmegerősítését szolgálták...”⁴².

Egymásra reagáló marginálisok

A marginálisok között vannak olyanok, amelyek egymásra reagálnak. Általánosan is van egyfajta bevonzó hatása egy-egy marginálisnak: mintha feloldaná a bejegyzési tabut, hogy valami már szerepel a könyvben. Ez a fajta bokrosodás a kódexek esetében is megfigyelhető, azonban azok nem reagál-

³⁸ Vö. KLANICZAY 1962:53.

³⁹ Vö. BITSKEY István (2005), „Nem úgy bátya!” Marginálisok Pázmány Kalauzában. In JAN-KOVICS József (főszerk.), „Nem súlyed az emberiség!” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet. 475–479, 477.

⁴⁰ Vö. BITSKEY 2005:478.

⁴¹ BITSKEY 2005: 476.

⁴² BITSKEY 2005:479.

nak egymásra. Egymásra reagáló marginálisokat találunk viszont ismét Pázmány Kalauzának egyik példányában, amelyet a PPKE BTK Magyar Irodalomtudományi taszékén őriznek (jelzet: 247126). Ebben nemcsak Pázmánnyal, hanem egymással is vitatkozik két bejegyző⁴³. Pázmány szövegéhez a XVIII. század elején egy magát Munkácsy Istvánként megnevező kéz tesz megjegyzéseket. Ő feltehetően azonos azzal a Munkácsy Istvánnal, aki 1677-ben debreceni főbíró, apja pedig 1642-ben a Református Kollégium professzora volt.⁴⁴ A Munkácsy-megjegyzések mellé a kötetet a XVIII. század közepén birtokló, egykori nagyszombati kollégista, majd egri kanonok, Ambrusovszky Mihály tett Pázmányt védő feleleteket, tudatosan is vállalva „a cenzúra cenzúrázását”⁴⁵. Így az eredeti szerzőre reagáló marginálisok rétege kiegészül egy korábbi olvasónak felelő marginális-réteggel. Ezekből példák:

III. könyv, IV. rész, §. 7. (166. lap): Pázmány írja az újtókról: „Mert, hányárfel a’ Sz. Írást, és mutassák-meg, hol szidalmazta Noe a’ Halottak-ért-való könyörgést, a’ Szenteknek-való esedezést?” – Munkácsy: „Mutasd meg hát te is, hol javallotta Noé az Sz. Írásokban!” – Ambrusovszky: „Se nem javallotta, se nem kárhoztatta; nem lehet tehát mondani, hogy Noe, és Ábrahám Lutheránus volt, vagy Kalvinista; Sapienti pauca”.

III. könyv, XI. rész, §. 8. (320. lap): Itt Pázmány az Úrvacsoráról elmélkedve megállapítja: „A’ Calvinisták, töb balgatagságok-közöt azt vitélyt, hogy a’ hol kenyeret és bort nem találnak, akár-minémü ételben italban szolgáltatathatni az Ur Vacsoráját [...] Azért, mikor a’ szállot Várban ló hussal élnek, ló husban kel a’ Calvinista Vacsorát osztogatni; az havasokon, makban és fog-hagymában.” – Munkácsy: „Pfuj káromló Szamá; nem féled é az Istent?” – Ambrusovszky: „E’ már gázság, de nem emberség édes Praedikátorom! Pázmány Consequentiait nem lehet tagadni.” – A két bejegyzés alatt egy más kézzel írt marginália is olvasható: „és az Sült ostyaban”.

V. könyv, II. rész, §. 5. (481. lap): Pázmány egy hosszabb fejtegetés keretében a Rómaiakhoz írt levél 9. részével kapcsolatban Szent Pált idézve írja: „Christus átokká lön érettünk, mikor az átkozottak kínnyját szenvedé [...]” Itt a margón Munkácsy részéről csak egy „N[ota] Bené” áll, amihez Ambrusovszky rögtön odaírja: „Calvinus azt tanítja, oda alább, fol. 495, hogy Xtus az ell kárhozottak kínnyát meg kóstolta pokolban: de ez Isten ellen való nagy káromkodás. Pázmány Péter pedig csak azt mondgya, hogy

⁴³ HARGITTAY Emil (2016), A recepció egy változata: hitvita a Kalauz margóján. In Uő., *Pázmány Péter írói módszere és az életmű genezise: a Kalauz és a vitairatok újrajrása*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. 54–62, 54. http://real-d.mtak.hu/911/7/dc_1210_16_doktori_mu.pdf (Letöltve: 2017. 07. 06.)

⁴⁴ HARGITTAY 2016:55–56.

⁴⁵ HARGITTAY 2016:56.

Xtus az Emberek Kinnyát Szenvedé, a' kik átkozottak, az az: átok alatt való: az eredendő bűn miát, de azt nem mondgya, hogy a' pokol kinnyát szenvedé az el kárhozottakkal. Heában való tehát a' Nbené, a' könyv szélin; mert Pázmány nem lett kalvinistává.”⁴⁶

Túlvilágiakkal társalgó marginálisok

Összefoglalóan ebbe a csoportba sorolom azokat a fohászokat, amelyek a lapok margóin találhatóak. Ezek nagyon sokszor csak Jézus, Mária, vagy szentek nevének a bejegyzése. Példák: *Iesus maria*⁴⁷, *iesus cristus*⁴⁸, *S Margareta*⁴⁹. Ezek elhelyezkedésük, tartalmuk és megformáltságuk miatt esnek a fohász kategóriájába, egyfajta invokációnak foghatók fel. Ahhoz túl kidolgozottak, hogy tollpróbák legyenek, ahhoz viszont túlságosan szakrálisak, hogy pusztán díszítő funkciót töltsenek be, és maga a kontextus is ezt feltételezi. Másutt hosszabb fohászok fogalmazódnak meg, pl. *Azzonyonk Maria ymagy býnessekerth*⁵⁰, *Oh felseges vr Isten segel mýnket amen*⁵¹. Sőt, olyan példánk is van, amikor mint régi ismerőssel beszélget a bejegyző Máriával vagy Jézussal. Ez a kéz a Lobkowicz-kódex egyik scriptora, aki a főszöveg bejegyzésekor a margókon rubrumos bejegyzéseket is tesz: az „Atkozok[!] legen meeg azýz maria es ký zýlte istennek ffýat Atkozot legien istennek ffýa...” főszöveg mellett a következő marginális olvasható: *meg Bocassad edes az / zoniom maria me[r]t / zúemnek keserusege- / -vel írtam ezt meg / te es edes vram iesus*⁵². Tíz lappal később pedig, utolsó bejegyzésében egy hálaadás található: *O edes zýz maria me- / lý nagý kegesseg vagi- / -on te nallad*⁵³, itt az ihlető főszöveg: „Ezeket halvan azzoníunk zýz maria monda en edesseges ffýam te azt mondtad hogý ate barátýd segeýhetneýek meg elelket”. Egyéb, későbbi használók által bejegyzett fohászok: *enedes*

⁴⁶ A példák forrása HARGITTAY 2016:57–58, további példákra lásd 58–62.

⁴⁷ AporK. 189.

⁴⁸ Döbrentei-kódex (DöbrK.): Gyulafehérvár, Batthyaneum, R. III. 76, 519. Kiadása: *Döbrentei-kódex 1508*, közzéteszi, bevezetés, jegyzetek: ABAFFY Csilla és T. SZABÓ Csilla, Budapest, Argumentum Kiadó, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995. (Régi Magyar Kódexek, 19.)

⁴⁹ Gömör-kódex (GömK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 5, 290. Kiadása: *Gömör-kódex, 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közzéteszi és a bevezetést írta: HAADER Lea – PAPP Zsuzsanna, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2001. (Régi Magyar Kódexek, 26.)

⁵⁰ AporK. 59.

⁵¹ AporK. 176.

⁵² LobkK. 329.

⁵³ LobkK. 339.

Istenem segec engemet erre az konre⁵⁴, orok yten legy yrgalmas nekem az te zent fyadert hog dycerheswnk⁵⁵, Fiat uolluntas tuā⁵⁶.

Tanulságok és összegzés

A marginálisok, mint sajátos dialógusok, izgalmas kutatási kérdéseket tartogathatnak a történeti szociopragmatikai szemlélettel dolgozóknak is. Ezek közül a legegységesebb, hogy egyetlen marginálist sem lenne szabad (és legtöbbször nem is lehet) értelmezni a szövegszintű, tárgyiszintű és társadalmi kontextusától függetlenül. Ezek közül az első kettő általában a hordozó kötetek vizsgálatával lehetővé válik, a társadalmi kontextus esetében a bejegyző személy identitásának valamilyen fokú feltárása szükséges. Akkor gondolom különösen is termékeny szempontnak a történeti szociopragmatikát, ha egy – ismert – személy esetében nagyobb mennyiségű marginális áll a rendelkezésünkre. Emellett, ha a marginálisokra mint szövegtípusra tekintünk, esetlegesen vizsgálhatjuk az egyes bejegyzők ezen szövegtípus „normájától” és hagyományaitól való eltérését és ezen eltérések céljait.

Egy-egy kötet nagyobb mennyiségű marginálisa esetében jól használható szempont lehet a kommunikációs helyzetek egymásra rétegződése, ahogy azt a megszólaló és a befogadó közötti viszonyok áttekintése során bemutattam.

Ugyanakkor az ómagyar kódexek marginálisai esetében, az anyag nagymértékű széttartása mellett (időben, térben, bejegyzők tekintetében), azt tartom reális célkitűzésnek, hogy az egyes összefüggő marginálisok csoportjának a kontextusait feltárva próbáljam értelmezni azokat. Erre a legkézenfekvőbb lehetőség a klarissza apácák által bejegyzett marginálisok elemzése. A történeti körülmények következtében a pozsonyi és nagyszombati klarissza zárdákból maradt ránk a ma ismert ómagyar kódexek nagy része, és ebben szép számmal – egyértelműen – klarissza bejegyzőknek tulajdonítható marginálisok és szövegjavítások. Ezeknek az összegyűjtésével

---

⁵⁴ Érsekújvári kódex (ÉrsK.): Budapest, MTA Kézirattára, K 45, 77. Kiadása: *Érsekújvári kódex 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közlétesztési: HAADER Lea, Budapest, Tinta Könyvkiadó, MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae/Fragmenta Codicum Kutatócsoport, 2013. (Régi Magyar Kódexek, 32.)

⁵⁵ DebrK. 631.

⁵⁶ Kazinczy-kódex (KazK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 11, 102v. Kiadása: *Kazinczy-kódex 1526–1541*, közlétesztési: Kovács Zsuzsa, Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003. (Régi Magyar Kódexek, 28.)

és elemzésével például betekintést nyerhetünk a klarissza apácák XVII–XVIII. századi (kézíratos) szövegolvasási és -használati gyakorlatába⁵⁷.

RÉKA P. KOCSIS

The marginalia of old-hungarian codices as special Dialogues

The study examines the notes left on the margins and other blank spaces of the extant 44 codices written in Old-Hungarian during the 15th and 16th centuries. In the case of marginalia, the opportunity of writing on the edge of the page creates a special discursive space from the perspective of communication theory, where the relationship between the sender(s) and recipient(s) is multifaceted. In most cases, there is a targeted communication intention in the background of the creation and writing down of marginalia. Annotators' intention to communicate with someone, for which the margin of the page or other blank spaces of the book can act as suitable surfaces. Following the approach of historical sociopragmatics – especially *discursiveness* – all language usage is a dialogue, since speakers or writers use language to communicate with a real, possible, or imagined addressee. In the case of the marginal notes, the dialogue nature is clearly an important and compelling element to consider. In this study I present those layers and illustrate them with the marginalia of the codices and examples from other secondary literature.

---

⁵⁷ Bővebben l. P. Kocsis Réka (2019), Ómagyar kódexek klarissza apácák használatában. In FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós – SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 231–244.